

Історія України

УДК 94(477)«18/19»:656.8

Ю. М. Різник

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ ПОШТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті на основі джерельної та історіографічної бази проаналізовано особливості організації земської пошти на території Правобережної України. Автор охарактеризував реформи, які передували створенню земської пошти; простежив особливості роботи земської пошти, її обслуговування; розглянув технологію друкування поштових марок, способи перевезення пошти поштовими трактами.

Ключові слова: земська пошта, земство, земська марка, поштовий зв'язок

Постановка проблеми. Обрана для дослідження поштова галузь у другій половині XIX ст., незважаючи на певні позитивні зрушення в організації справи, ще не відповідала вимогам часу. Зокрема, державна поштова служба не мала можливості доставляти поштову кореспонденцію адресатам, що жили на території повітів. Кореспонденція надходила лише до повітового центру, звідки всіма можливими способами доставлялася адресатам на місце призначення. Проблема забезпечення регулярним поштовим зв'язком сільського населення повинна була вирішити земська пошта, організована земствами у 60-х рр. XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема створення та діяльності земств у Правобережній Україні досліджувало багато фахівців. Серед них варто відзначити Б. Веселовського та В. Дорошенка. Вони проаналізували історію створення земських установ, їхню податкову політику та соціально-економічну діяльність. Все ж організації земської пошти було приділено недостатньо уваги. Тому проблема особливостей організації та функціонування земської пошти на Правобережжі та й взагалі в Україні залишилася малодослідженою.

Одними з перших дослідників цієї проблеми були громадсько-політичні діячі, фахівці галузі зв'язку зазначеного періоду. Діяльність земських поштових закладів у губерніях та повітах, як один із способів розширення мережі зв'язку, досліджено у працях Д. Франца [1–3]. У сучасній історіографії цій проблемі приділила увагу В. Бізіна [4], яка розкрила основні етапи становлення та особливості діяльності земських пошт в українських губерніях. Окремі аспекти діяльності земської пошти простежили у своїх працях Н. Мірошниченко [5] та Г. Голубицька [6], Н. Галич [7], І. Міронова [8].

Мета. Автор статті ставить за мету проаналізувати особливості організації земської пошти на території Правобережної України на основі опрацювання джерельної та історіографічної бази. Зокрема, дати характеристику реформам, які передували створенню земської пошти; простежити особливості роботи земської пошти, її обслуговування; розглянути технологію друкування поштових марок, способи перевезення пошти поштовими трактами.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що проблема охоплення поштовим зв'язком сільського населення постала ще на початку XIX ст. У той же час були зроблені перші урядові кроки на шляху створення сільської пошти. На території України перші пошти, що здійснювали прийом поштової кореспонденції від сільського населення, з'явилися ще в першому десятиріччі XIX ст. У 1842 р. відповідним циркуляром Поштового департаменту прийом і видачу сільської кореспонденції дозволили на всіх поштових станціях, де були станційні наглядачі [9, 14]. При цьому перевага надавалася тим станціям, що знаходи-

лися біля заводів, мануфактур, торгівельних та багатолюдних поселень, віддалених від губернських та повітових поштових контор [10, 260]. У циркулярі зазначалося, що на таких станціях відкрито прийом сільської казенної та приватної кореспонденції, зокрема листів та пакетів. Грошей та посилок не приймали [9, 15].

Питання створення мережі загальнодоступного поштового обслуговування сільського населення стало на порядок денний в контексті проведення поштової реформи 1830 р., коли у 1837 р. в Україні були відкриті так звані «земські пошти» при земських судах. Отже, поняття «земська пошта» з'явилося задовго до появи земств [11, 46]. Наступний крок – прийняття 3 червня 1837 р. «Положення про земську пошту». Цим положенням визначалися основні правила перевезення пошти від повітового центру (із земського суду) до місцевих адресатів [11, 46].

Так як «земські» поштові станції здавалися з торгів приватним особам, то вже 15 липня 1838 р. було затверджено «Кондиції на утримання при всіх земських судах коней для роз'їздів членів земської поліції із міст до повітів у службових справах та утримання коней для перевезення земської пошти від суду до повітів». Прийнятими кондиціями визначалася кількість коней, що утримувалися безпосередньо при земських судах та на станціях, кількість та види підвід для поштових перевезень, правила здачі «земських» поштових станцій з торгів. Згідно вищеназваних положень, на території України у 1838 р. у всіх повітових містах Волинської, Подільської та Київської губерній при земських судах були створені «земські» пошти: у Київській губернії – 52 пункти «земської» пошти на 179 коней, у Волинській губернії – 65 пунктів на 172 коней, у Подільській губернії – 30 пунктів на 108 коней [11, 116].

«Земські» пошти, створені в Україні при земських судах, частково розв'язали проблему поштового сполучення сільського населення з повітовими та губернськими містами, але разом з тим породили багато інших проблем, зокрема нестачі коштів земських зборів на утримання достатньої кількості «земських» поштових станцій.

Через те, що «земські» пошти повністю не розв'язали проблеми поштового обслуговування сільського населення, аналогічні спроби створення сільської поштової мережі робилися і в наступні роки. Зокрема, у 1840 р. за ініціативою Поштового департаменту було зроблено спробу упорядкувати обмін приватною кореспонденцією в повітах шляхом створення «розсильної пошти повітами» [1, 662]. Суть її полягала в тому, що поміщики, які проживали у повітах, щотижня посилали до поштових контор гінців, через яких і передавались листи [12, 49].

У 1862 р. «земська пошта» створюється при повітових поліцейських управліннях [1, 661]. Такий поштовий зв'язок не задовольняв ні поліцію, яка змушена була виконувати зайву роботу, ні сільське населення, яке отримувало листи з великим запізненням.

Не дивлячись на перші невдачі в організації сільської пошти, потреба у поштовому зв'язку спричинила створення ще декількох проектів пошти для сільського населення. Зокрема, на початку 1860-х рр. на розгляд Поштового департаменту було подано проект про «роз'їзних пошт-комісарів», які щомісяця повинні були об'їжджати всі села повіту для прийому і видачі приватної кореспонденції. На жаль, даний проект залишився без виконання [1, 662]. Одночасно з'являються проекти про «пересувні поштові експедиції» та проект створення так званих «сільських поштових сумок», у яких передавалась приватна кореспонденція з поштової контори до волосного правління, а звідти безпосередньо адресатам [1, 662]. Кожна поштова сумка мала внутрішній ящик з двома ключами, один з яких знаходився у волості, а другий зберігався у завідуючого поштовою конторою. Проекти виявилися зручними у застосуванні і здобули поширення на території Правобережної України, все ж державою вони підтримані не були.

Уставом про земські повинності 1876 р. на земства покладалась обов'язки щодо утримання земської пошти. Кошти бралися від населення. Як свідчать статистичні дані, в середньому на організацію земської пошти земствами витрачалося від 1000 до 1500 руб., хоча часто ця сума значно відрізнялася від середньої [15, 31].

Земські пошти, аналогічно до державних поштових станцій, могли здаватися в утримання всім бажаючим з торгів на триріччя, про що укладався відповідний контракт із зазначенням прав і обов'язків сторін. За недотримання контракту земська управа накладала на поштоутримувача штраф або розривала контракт. Право на утримання земських поштових станцій у Правобережній Україні мали різні категорії населення, але перевага надавалася селянам [16, 40].

У більшості повітів земська пошта відправлялася двічі на тиждень у встановлені згідно графіка дні, рідше – один раз на тиждень. Отримати листи могли або самі адресати, або їх довірені особи, які мали довіреність чи встановлені квитки на отримання кореспонденції. Вартість такого квитка становила 1 руб. 43 коп. [1, 664]. Така практика отримання листів ускладнювала роботу земської пошти, викликала величезні незручності в отриманні кореспонденції, і тому за ініціативою земств у 1871 р. квитки і довіреності були скасовані. Офіційний циркуляр про їх скасування було прийнято у 1888 р.

Розвитку земської пошти сприяло розширення номенклатури виконуваних нею послуг. Спочатку земські пошти отримали право пересилати лише просту приватну і казенну кореспонденцію, повідомлення про посилочну, грошову та страхову кореспонденцію [15, 21]. Наступним кроком на шляху розширення повноважень земської пошти стало отримання нею дозволу на пересилку страхової (прохання, паспорти, довіреності) та грошової кореспонденції, що надавався циркуляром Поштового департаменту від 3 вересня 1870 р. Це нововведення значно розширило обсяги пересланої земською поштою України кореспонденції.

Щодо пересилки грошей, то окремими земствами встановлювався граничний розмір суми пересланих коштів. Переважна більшість земств розмірів пересланих сум не обмежувала.

Виходячи з відокремленості від діяльності державної пошти, земства встановлювали свої тарифи на пересилку поштової кореспонденції. Як правило, оплата приватних листів складала 2–5 коп. за лист, за доставку газет і журналів знімалася річна плата. У 1893 р. земськими поштами без сплати вагового збору пересилалася кореспонденція (прості листи, грошові пакети та посилки без ціни вагою до 1 пуда), адресована на ім'я урядових та громадських установ та посадових осіб [17, 271].

Деякі земства, наслідуючи систему такс державної пошти, намагалися ввести цілу систему поштових зборів: за пересилку простих листів, газет і журналів, за страхові листи, страхові за пересилку грошової кореспонденції, «за розписку» тощо. У результаті техніка знімання плати за доставку кореспонденції привела до появи особливих земських марок.

Основною вимогою, що ставилась до земських марок, була їх цілковита відмінність від марок державної пошти [1, 669]. У «Збірнику поштових постанов» зазначалося, що земствам дозволяється зображувати герби повітів чи губерній, створювати оригінальні малюнки з атрибутами пошти тощо. Земські поштові марки виготовлялися на місцях за допомогою ручних штемпелів, штампів, друкувалися у повітових та губернських центрах. З 1884 р. земські поштові марки у великій кількості почали виготовлятися у столичній Експедиції виготовлення державних паперів, яка визначила 5 типів стандартних малюнків для виготовлення марок. Земські поштові марки були овальної, круглої, прямокутної, квадратної та ромбовидної форми.

З появою земської пошти гостро постало питання про її перевезення. Циркуляром від 3 вересня 1870 р. заборонялося перевезення земської пошти державними поштовими трактами [1, 670]. На практиці виконати цей циркуляр виявилось дуже складно, так як багато населених пунктів, що обслуговувались земськими поштами, знаходились на поштових трактах. Тому вже 2 листопада 1871 р. було видано «Циркуляр про земські пошти», яким дозволялось пересікати поштові тракати і користувалися ними для переїзду з однієї дороги на іншу [1, 670].

На Правобережній Україні земське самоврядування, як відомо, було запроваджено у 1911 р. Відповідно в цей час з'являються і земські пошти. Земська пошта проіснувала тут до 1918 р., охопивши лише 53% повітів. Зокрема, в Уманському повіті Київської губернії на 1907 р. діяло 11 земських поштових станцій, в тому числі: в Умані – 1 земська пошта на 20 коней, у повіті – 10 пошт на 66 коней [18, 39]. Варто зазначити, що незважаючи на появу власне земської пошти на Правобережжі лише на початку ХХ ст., сільські пошти тут почали функціонувати ще в другій половині ХІХ ст. Так, у Волинській губернії у 1877 р. нараховувалося 279 сільських пошт на 2 179 коней [19, 19].

Кошти на створення земських пошт давалися земськими управами, населенням, поміщиками. Так, у 1907 р. в с. Козацькому Звенигородського повіту було відкрито земську пошту на кошти баронеси Варвари Врангель та частково на гроші селян. Сума, затрачена на відкриття поштово-телеграфного відділення, склала 4000 руб. [20, 92]. Окремо постало питання про фінансування поштових перевезень, на які щорічно потрібно було виділяти 1200 руб. Ці витрати взяло на себе земство [21, 33–62]. У 1908 р. земська пошта була відкрита

у с. Рижанівці Звенигородського повіту. На відкриття поштового відділення земство асигнувало 1200 руб., з них на оренду приміщення – 250 руб., опалення – 150 руб., освітлення – 50 руб., поштові перевезення – 750 руб. [20, 596].

Висновки. Можемо констатувати, що у другій половині XIX ст. актуальності набула проблема доступності поштового зв'язку сільському населенню. Частково ця проблема була розв'язана у першій половині XIX ст., коли в порядку експерименту почала діяти «земська пошта» при земських судах та повітових поліцейських управліннях. Одночасно з'явилися проекти «розсильної пошти повітами», про «роз'їзних пошт-комісарів», про «пересувні поштові експедиції» та проект про створення так званих «сільських поштових сумок».

Зробити доступними послуги зв'язку сільському населенню стало можливим лише з появою у 60-х рр. XIX ст. земств. Земства, які були створені в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст., приділяли значну увагу удосконаленню поштового обслуговування населення, передусім сільського. На це була спрямована діяльність земських поштових установ, які забезпечували доставку кореспонденції, у тому числі і грошових переказів та страхової кореспонденції, у віддалені від повітових центрів населені пункти. Керуючись у своїй роботі правилами діяльності державних поштових установ та підпорядковуючись їм, з часом земська пошта виробила власні форми звітності, поштові марки, тарифи та розклади організації поштових перевезень.

Процес створення земської пошти в українських губерніях розтягнувся на півстоліття. До того ж, фінансування лише за рахунок земських зборів та місцевого населення, значні обмеження, зокрема, у пересуванні поштовими трактами, не дозволили охопити поштовим сполученням все сільське населення Правобережної України. Попри вказані недоліки, створена протягом другої половини XIX – початку XX ст. мережа земських поштових установ на території Правобережжя неухильно зростала, забезпечуючи регулярним поштовим сполученням, насамперед, сільське населення. Основною заслугою земської пошти є те, що вона зв'язала село із зовнішнім світом, надаючи послуги пересилки поштової кореспонденції, грошей та послуги телеграфного і телефонного зв'язку.

Список використаної літератури

1. Франц Д. Земская почта / Д. Франц // Почтово-телеграфный журнал. – 1899. – № 6. – С. 661–679.
2. Франц Д. Земская почта / Д. Франц // Почтово-телеграфный журнал. – 1899. – № 7. – С. 762–771.
3. Франц Д. Земская почта / Д. Франц // Почтово-телеграфный журнал. – 1899. – № 8. – С. 878–886.
4. Бизина В. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Бизина. – К., 2000. – 291 с.
5. Мирошниченко Н. Д. История развития почты на Волчанщине с XVII по XXI век / Н. Д. Мирошниченко. – Х. : Гриф, 2003. – 48 с.
6. Голубицька Г. А. З історії поштової справи в Катеринославі // Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури. (Матеріали обласної наук. конф., присвяч. 225-річчю м. Дніпропетровська). – Д., 2003. – 134 с.
7. Галич Н. В. Розвиток поштової справи в Україні у XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. В. Галич. – Черкаси, 2012. – 210 с.
8. Міронова І. С. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.) / І. С. Міронова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 564 с.
9. Держархів Черкаської обл., ф. 349, оп. 1, спр. 2, 36 арк.
10. Соколов Н. И. Об учреждении в России сельской почты / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1897. – февраль. – С. 254–266.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 71, спр. 7, 264 арк.
12. Держархів Черкаської обл., ф. 349, оп. 1, спр. 1, 52 арк.
13. Соколов Н. И. Опыт устройства подвижных почтовых экспедиций для приема и выдачи корреспонденции сельских жителей в 1865–1867 гг. / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1900. – январь. – С. 85–90.
14. Любович А. Почту – в деревню! / А. Любович // Жизнь и техника святы. – 1924. – № 6. – С. 3–9.
15. Базилевич К. В. Земская почта в России (1865–1917) / К. В. Базилевич. – М. : Связь, 1926. – 69 с.
16. ЦДАК України, ф. 442, оп. 706, спр. 196, 620 арк.
17. Распоряжение министра внутренних дел по почтовой части от 3 июля 1983 г. // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1983. – № 28. – С. 271.
18. ЦДАК України, ф. 442, оп. 119, спр. 119, 39 арк.
19. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов от 21 апреля 1897 г. № 39 // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1897. – № 17. – С. 180–183.
20. ЦДАК України, ф. 442, оп. 637, спр. 299, 116 арк.

21. Держархів Черкаської обл., ф. 898, оп. 1, спр. 1, 119 арк.

Одержано редакцією 24.02.2014

Прийнято до публікації 15.05.2014

Аннотація. *Резник Ю. Н. Организация и деятельность земской почты Правобережья второй половины XIX – начала XX вв. В статье на основе источниковой и историографической базы проанализированы особенности организации земской почты на территории Правобережной Украины. Автор охарактеризовал реформы, которые предшествовали созданию земской почты; проследил особенности работы земской почты, ее обслуживания; рассмотрел технологию печатания почтовых марок, способы перевозки почты почтовыми трактами.*

Ключевые слова: *земская почта, земство, земская марка, почтовая связь*

Summary. *Riznik Y. The Organization and activities of the local mail right Bank of the second half of XIX – beginning of XX century. The article is based on the basis of the sources and historiography base analyzes the peculiarities of organization of the Zemski mail on the territory of right-Bank Ukraine. The author analyzed the work of researchers regarding this topic. Described the historical conditions and the reforms that preceded the creation of the Zemski mail. It is shown the first attempts of Zemstvo mail work at Zemski courts and district police headquarters. The researcher followed the peculiarities of the work of the Zemski mail, maintenance, and services which it has given to the rural population. It was also monitored the system of postal charges, the technology of printing of postage stamps, ways of transportation of mail by mail paths. They throw light upon the activity of Zemski posts on the example of Kyiv, Podil and Volyn provinces. The author summarized and showed that the process of creating the local mail in the Ukrainian provinces stretched for half a century. The author came to the conclusion that the main merit of the Zemski mail is that it connected the village with the outside world, providing services of forwarding of postal correspondence, money, and services of Telegraph and telephone communication.*

Key words: *Zemstvo post, Zemstvo, Zemski mark, postal communication*

УДК 930.1(477)«18/поч.19»:061.2

О. З. Силка

ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ІСТОРІЇ ПОЗАМІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті частково аналізується джерельна база історії громадських статутних об'єднань, виникнення та діяльність яких відбувалися у волосних центрах та у селах двох лівобережних губерній України – Чернігівській і Полтавській. Розглядаються основні блоки документів – матеріали нормативно-правового походження, матеріали діловодства громадських об'єднань, їхні періодичні видання, матеріали земських органів влади, статистико-довідникові матеріали та місцева періодична преса.

Ключові слова: *джерела, джерельна база, громадянське суспільство*

Постановка проблеми. У сучасних умовах визначення ціннісно-орієнтованих векторів розвитку українського суспільства, в умовах формування моделей взаємовідносин між органами влади та громадянами країни, на увагу дослідників заслуговує досвід їхньої самоорганізації в межах статутних товариств, який мав місце у період кінця XIX – початку XX ст. Простір сучасного громадянського суспільства включає в себе функціонування системи різнопланових громадських об'єднань, діяльність яких повинна відбуватися з урахуванням досвіду минулого. Сьогодні в Україні переважна більшість громадських товариств діє на міському територіальному рівні, сільський же громадський актив у своїх виявах залишається майже осторонь зазначених процесів. Між тим, в умовах формування громадянського суспільства кінця XIX – початку XX ст. у волосних центрах та селах Лівобережної України відбувався процес самоорганізації найбільш свідомих громадян у рамках громадських товариств. Дослідження процесів виникнення та розгортання їхньої діяльності дає певні підстави стверджувати про формування мережі позаміських громадських об'єднань, до складу якої входили сільськогосподарські товариства, пожежні товариства та дружини, товариства тверезості, товариства благоустрою, товариства допомоги нужденним учням та осередки Імператорських Російських товариств.